

HORVÁTH ANDOR

A BÖRTÖN VALÓSÁG

„...a cella árnya”

OSCAR WILDE: A READINGI FEGYHÁZ BALLADÁJA

■ Az igazságszolgáltatás aktuális híreiből mindig kiolvasható, milyen világban élünk. A texasi Hank Skinner ügye. Tizennyolc éve gyilkosságért halálra ítélték. Kivégzését nemrég felfüggesztették. Elrendelték a DNS-vizsgálat elvégzését, amely az ítélet meghozatalakor még nem volt a bizonyítási eljárás része. Ha az eredmények mellett szólnak, életben marad. Ő végig ártatlannak vallotta magát. Lehet, most bebizonyosodik, hogy az volt, s akkor nemcsak megmenekül, de annak is újabb példája marad, hogy szerencsés esetben a rossz bírósági ítéletet még idejében felülvizsgálják. A bíróságok nem tévedhetetlenek. Most folyik a francia Jerome Karviel pere, aki tőzsdei spekulációkkal ötmilliárd euró kárt okozott cégének, a Société Générale nevű banknak. Azzal védekeznek: felettesei tudtak arról, hogy hatalmas összegeket (egyetlen nap folyamán ötvenmilliárdot) tesz kockára a gyors nyereség érdekében. Amikor e sorokat írom, két nap van hátra a dél-afrikai labdarugó-világbajnokság kezdetéig.

Egy tévériport meglehetősen aggasztó képet fest az ország biztonsági állapotáról. Naponta ötven gyilkosság. A rendőri állomány elégtelen: háromezer emberre jut egy rendőr, holott háromszázra kellene egy. Remélhetőleg csak szép gólokról fogunk hallani a következő hetekben. A modern demokráciában a szabadsággal együtt növekszik a bűnözés szabadsága. A régiek mellé új bűncselekmények sorakoznak fel, amilyen a vandál rongálás vagy a tömeges erőszak (kedvelt

Hordozzuk végig
tekintetünket a
börtönélet valóságán.

JK
2010/7

sínhelyei a sportstadion és az utca), az internetes csalás vagy a hivatali visszaélés (források és javak tisztességtelen felhasználása).

Franciaország területén jelenleg egymillió kamera követi a szabadon járó-kelő emberek mozgását. Megfigyelik őket, hogy kiszűrjék a közöttük rejtőzködő, rosszat forraló személyeket, hogy azonosítani tudják a bűntények elkövetőit. Ha sikerül minél több helyen felszerelni ezeket a térfelügyelő kamerákat, azzal feltehetően nőni fog a közbiztonság, de egyúttal a szabad világ még hasonlatosabbá válik a börtönhöz, ahol őket, a fogvatartottakat tartják szemmel szünet nélkül.

A véletlen úgy hozta, hogy egyazon este két börtönfilmet láttam. Az egyiket a francia tévé sugározta, Victor Hugo *Claude Gueux* című elbeszéléséből készült. A másik új román filmalkotás, Florin Șerban rendezte, a címe *Eu când vreau să fluier, fluier* (Amikor füttyülni akarok, hát füttyülök). Régóta készültem megnézni, most a TIFF műsorán szerepelt, késő este, a Főtéren. Az Hugo-elbeszélés a *Nyomorultak* „sötétebb” változata. Gueux – beszélő név, a címszereplő neve annyit tesz: Rongyos. A 19. század közepének Párizsa. Az életerős férfi munkát keres, de hiába. Élettársa van és leánya, a kilakoltatás veszélye fenyegeti, ha nem fizeti ki a lakbért. Elejtett pénzeszacskót talál az utcán, hazaviszi, megbánja, vissza akarja szolgáltatni tulajdonosának. De már jönnek is érte, lopásért négyévi börtönbüntetésre ítélik. A börtön – maga a pokol. A körülmények miatt, meg azért is, mert az igazgató örömét leli a fogvatartottak szenvedésében. Gueux végül leszúrja. Halálra ítélik. Șerban filmje mai román történet. Már szinte letelt a 18 éves Silviu büntetése, rövidesen szabadulna, amikor hírért veszi, hogy az öccsét anyja magával akarja vinni Olaszországba, ahol évek óta dolgozik. Silviu ellenzi, mert attól tart, hogy öccsét ez ugyanúgy megviseli, ahogy őt is megviselte. Előbb megpróbálja anyját szép szóval meggyőzni, hogy ne tegye. Végül „terrorakciót” hajt végre a börtönben: anyját megesketi, hogy lemond erről a tervéről, neki pedig bizonyára újabb éveket sóznak a nyakába. Hatásos film, amelyben a börtönből szintén a társadalomra látni. Nem maga a külföldi munkavégzés a gond, hanem az, ahogyan felforgatja az életet. A fiatalember szerint anyja kétes munkával keresi kenyerét (ő egyenesen kurvának nevezi). Ám ha okkal félti is öccsét az „olasz kirándulástól”, mennyire sikeres megoldás erre, hogy újabb éveket kell töltenie a börtönben? A filmben a börtön leckézteti meg a szabadon élők világát – az erőszak formáját öltő jóság képében. Fogadjuk el: aki a börtön világába tekint, azt látja, mi nincs rendjén a kinti társadalomban.

A dolog látszólag egyszerű: a társadalomnak saját kebelében ellenségei vannak. Ők azok, akik embertársaiknak kárt vagy szenvedést okoznak. Büntetni kell őket. Kérdés azonban: ellenségei-e vagy áldozatai a társadalomnak? Ezt ők maguk vagy tudják, vagy sem, a társadalomnak azonban tudnia kell, és aszerint büntetnie. Ezért van története egyiknek is, másinak is. Akár az ellenség/áldozat párost, akár a büntetés fogalmát nézzük, a büntetőjog elválaszthatatlan az ember szabadságát és méltóságát érintő politikai és filozófiai gondolkodástól. (Erről szól összeállításunkban Alain de Benoist esszéje.) Ami ugyanis az intézményes igazságszolgáltatást alapvetően megkülönbözteti a személyesen végrehajtott bosszútól, az nem a visszafizetés elve – hiszen az a kettőben azonos –, hanem annak indoklása és módja: az egyik közvetlen, önkényes és ismétlődő, a másik viszont közvetett (a jogrend kerestül érvényesül), egyezményes és lezárja a bosszú(k) sorozatát. (Lásd erről e lapokon René Girard könyvrészletét.) A büntetésre és a börtönre vonatkozó képzeletünket az elmúlt fél évszázadban különösen Michel Foucault munkássága módosította: jogtörténet, filozófiai és antropológiai alapvetéssel.¹ A premodern tár-

sadalom jogi gyakorlatában a büntetés a testre irányult (a testi fenyegetéstől a kivégzés megannyi módozatáig). A modern kor a börtön „feltalálásával” a büntetést át helyezi a testről a lélekre, hiszen már magának a szabadságvesztésnek ez a lényege. De a börtön nem merül ki az elzártság tényében, mert jóval több annál: fegyelmezés, felügyelet, munka. A börtön a maga módján „társadalmi modell” – az élet megszervezésének sajátos módja, „biopolitika”, mondja utolsó írásaiban Foucault. A modern társadalom magát az emberi életet „regulálja meg”.² Ezt a modellt Giorgio Agamben olasz filozófus kiterjeszti a 20. századi lágerek értelmezésére.³ Köztudott – írja –, hogy a koncentrációs tábor az a hely, ahol megvalósult a legteljesebb „*conditio inhumana*”. A kérdés csak az, hogyan vált ez lehetségessé. Vitatják, mikor létesült az első láger. Egyesek szerint 1896-ban, amikor a spanyol hatóságok táborokba („*campos de concentraciones*”) zárták a lázadó lakosságot. Az sem érdektelen, hogy Németországban volt már belőlük a hitleri hatalomátvétel előtt is, a szociáldemokrata kormány 1923-ban azzal a céllal hozta létre (Cottbus-Sielow mellett), hogy több ezer kommunistát és külföldit (köztük nagyszámú, Keletről jött zsidót) helyezzen el benne. Már e tábornak és a később, a náci időkben létesülteknek is meghatározó sajátossága, hogy a rendkívüli állapot bevezetésére feljogosító rendeletek (az első, 1850 és a második, 1871-ben hozott rendelet) alapján születtek, Hitlernek pedig hatalomra lépése után egyik első ténykedése (1933. február 28-án) a rendkívüli állapot kihirdetése volt (Verordnung zum Schutz von Volk und Staat), amely meghatározatlan időre felfüggesztette az alkotmányos állampolgári jogokat (a véleménynyilvánítás és a gyülekezés szabadságát, a lakhely és a levéltitok sérthetetlenségét stb.). Maguk a rendszer teoretikusai is elismerték – hangsúlyozza Agamben –, hogy szükségszerű összefüggés áll fenn a rendkívüli állapot bevezetése és a nemzetiszocialista állam megeremtése között. Ebből a nézőpontból szemlélve „*a koncentrációs tábor az akkor megnyíló tér, amikor a rendkívüli állapot kezd szabállyá válni*. Falai között az, ami lényegét tekintve a veszélyhelyzetre történő hivatkozással a rend átmeneti felfüggesztése volt – rendkívüli állapot –, immár olyan állandó térbeli elhelyezést nyer, amely azonban mindvégig a normális renden kívül marad.”⁴ Ezért van az, hogy mihelyt Dachauban létrehozták az első koncentrációs tábort, ahova politikai foglyokat internáltak, a tábor irányítását az SS egységeire bízták, és kivonták mind a büntetőjog, mind a börtönökre érvényes rendelkezések hatálya alól. Ilyenformán – véli Agamben – a láger meghatározásánál fogva olyan helyszín, ahol a jog kérdése (*questio juris*) nem választható külön a tény-valóságtól (*questio facti*) – más szóval érvényét veszti a jogosság és a jogtalanság megkülönböztetése. Itt csupán jelezni tudom, hogy a láger az olasz filozófus szerint egy nagy horderejű szakítás jelzése a 20. század történelmében. Ez nem úgy értendő, hogy a (poszt)modern társadalmak maguk válnak koncentrációs táborokká. Inkább arról van szó, hogy a rendkívüli állapot költözik be hétköznapijaikba azáltal, hogy vannak területek (például repterek), ahol a biztonság védelme érdekében „helyileg” szünetel a megszokott emberi jogok gyakorlása, vagy pedig olyan városrészek, ahol annyira labilis a közbiztonság, hogy az teremt sajátos „rendkívüli állapotot”.

Kétségtelen, hogy a „rendkívüli állapot” fogalma maradéktalanul ráillik a „létező szocializmus” évtizedeire. A permanens jogtalanság állapotában éltünk abban az értelemben, hogy a rendszer a saját törvényeit sem tartotta tiszteletben. A kommunista vezetés nem felfüggesztette az alkotmányos rendet, hanem alapjaiban felforgatta, mégpedig úgy, hogy politikai gyakorlatát tette meg törvénné. Így válhatt az államrend védelme a törvényesség állandó megszegésének ürügyévé azzal a nyilvánvaló céllal, hogy a szabadság, a méltóság és a jog senki számára se jelent-

sen mást, mint amit a hivatalos ideológia előír és megenged. Ekként szemlélve mindenki börtönlakó volt abban a rendszerben, ami természetesen nem törli el a különbséget az ártatlanul bebörtönzöttek (vallomásaik olvashatók összeállításunkban) és a szabadlábon raboskodók között.

A román közgondolkodást – a médiumokat, a civil társadalom fórumait – rengeteget foglalkoztatta az 1989-es fordulat után a rendszer „sötét múltja”, elnyomó gépezetének működése. A „Pitești-jelenség”-nek tekintélyes irodalma született.⁵ Máramarosziget, ahol a diktatúra első, legkeményebb éveiben nagy számban raboskodtak neves politikusok és egyházi személyek, valóságos zarándokhellyé, a kommunizmus bűneire való emlékezés emblematikus színterévé vált.⁶ A jogtalanul szenvedésre ítélték igazságának helyreállítása elismerést érdemlő gesztus, még akkor is, ha kifogásolható, hogy kultikus műveletként olykor túllépi a racionális kereteket, szólamaiba pedig aktuálpolitikai (mindenekelőtt fanatikusan antikommunista) felhangok vegyülnek.

Úgy tartottam rendjénvalónak, ha ebbe az összeállításba bekerül néhány részlet Dumitru Popescu emlékirataiból⁷, nevezetesen arról, hogyan tartóztatta le, fogta perbe és ítélte börtönbüntetésre a decemberi fordulatot követően az új hatalmi garnitúra a Politikai Végrehajtó Bizottság (CPEx) tagjait. Felelőségük a Ceaușescu-rendszer fenntartásában és működtetésében vitathatatlan. Egészen más kérdés azonban, hogy milyen jogi eljárást kellett volna alkalmazni annak tárgyszerű megállapítására. Mára magától értetődő például, hogy vétkességük a „népirtás” kategóriájába nem sorolható, mégis ez volt a vád ellenük. D. P. alighanem túloz, amikor az önálló (vagyis Moszkvát sértő) román politika reprezentánsai elleni szovjet bosszúnak tulajdonítja meghurcoltatásukat. Feltehetően közelebb jár az igazsághoz, amikor azt fejtegeti, hogy az újjászerveződő baloldali erjének és esélyeinek gyengítése volt a fő cél. Ám nem lehet kihagyni a jobb- vagy a baloldali indíttatású bosszú gondolatát sem. Tény, hogy a húsz éltéltből volt, aki a börtönben halt meg, mások – az átélt traumák hatására – röviddel kiszabadulásuk után hunytak el. Miután leült belőle hármát, a 14 évre ítélt D. P.-nek (több társával együtt) Ion Iliescu elnök mandátuma utolsó napján (1996 decemberében) kibocsátott kegyelmi rendelete nyomán tárult fel a börtön kapuja. Könyve nemcsak érdekes olvasmány, hanem figyelmeztetés is: a politikai megrendelést teljesítő igazság-szolgáltatás akkor is rossz úton jár, ha úgy tesz, mintha egyébként tényleges vétkességet büntetne.

Bűncselekmény az, amit a társadalom törvényes rendje annak nevez és akként büntet. Oscar Wilde pere és elítéltetése az egyik oldalon a példát statuáló törvény, a másikon a bűnösség sajátos interiorizációjának esete. *A readingi fegyház balladá-jában* Wilde szinte karkai módon nemcsak a bűnösséget vállalja, hanem a vezeklést is: „Végül szívünk megtörik, / mert ez szent, égi Szabály.”⁸ Milyen volt, milyen ma a börtön?

Hordozzuk végig tekintetünket a börtönélet valóságán.

■ JEGYZETEK

1. Különösen *Surveiller et punir* (Felügyelet és büntetés) című munkája.
2. „E bihatalom egyik kapitális következménye a norma mechanizmusai által vállalt alapvető szerep: a test politikai anatómiájának, a lakosság biopolitikájának megszervezése a norma sokféle és változatos technikáira hárul. Foucault ekkortól kezdve nem fegyelmező társadalomról (société disciplinaire), hanem inkább normalizáló társadalomról (société normalisatrice) beszél: »A normalizáló társadalom az életre összpontosító hatalmi technológia történelmi terméke.«” Arnold I. Davidson: Introduction. In: Michel Foucault: *Philosophie*. Anthologie. Gallimard, Paris, 2004. 386–387.
3. Giorgio Agamben: *Homo sacer. Il potere sovrano e la nuda vita*. Torino, 1995. Románul: *Homo sacer. Puterea suverană și viața nudă*. Idea Design & Print, Cluj-Napoca, 2006.

4. I. m. 136. Kiemelés az eredetiben.

5. A „Tismăneanu-jelentés” (Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România. Raport Final, Buc., 2006) külön fejezetet szentel a korszak börtöneinek. A pitești-i „átnevelés” („reeducare”) azért foglalt el különleges helyet ebben a börtönrendszerben, mert a belügyi hatóságok ott alkalmazták sikerrel éveken át (1949 és 1951 között) azt a módszert, hogy volt vasgárdistákat bíztak meg fogolytársaik megtörésével és halálra kínzásával. A visszaemlékezések és tanulmányok száma több tucatra rúg. I. m. 262–275.

6. A máramarosszigeti börtön mellett a „Tismăneanu-jelentés” külön fejezetet szentel az enyedi, a szamosújvári börtönnek, továbbá a Duna-csatornának. I. m. 233–261.

7. Dumitru Popescu: Cronos autodevorându-se. Reducția celulară. Memorii V. Curtea Veche, Buc., 2007.

8. Tóth Árpád fordítása.

